

**GRAMER ÇALIŞMALARINI BAŞLATAN AMİLLER
VE İLK ÇALIŞMALAR (II./VIII. ASRIN SONUNA KADAR)**

Mehmet Yavuz*

Özet: Bu makalede, başlangıçtan II. (VIII.) asrın sonlarına kadar gramer çalışmaları, bunları başlatan amiller ve başlıca temsilcileri kısaca ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Gramer, Arapça, nahiv, Basra ekolü, Kufe ekolü.

**The First Studies Concerning Arabic Grammar and The
Reasons Started Them**

Summary: This article gives a short account about the works concerning Arabic grammar and the reasons started them. Also some information has been given on the preeminent representatives of those works.

Keywords: Grammar, Arabic language, syntax, Basra school, Kufe school.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Cahiliye devrinde ve İslâm'ın ilk asrında umumiyetle kabul edilen bir görüşe göre Araplar, dillerini, tabii selikalarına göre nesilden nesile öğrendikleri şekliyle kendi zevk ve mizaçlarına uyum bir tarzda konuşuyorlardı¹. Bu yüzden onların, kendilerine dilin nasıl konuşulacağını öğreten ve bunun muhafazasını sağlayan kaide ve prensiplere ihtiyaçları yoktu. Onlar, gerek sözcükleri ve gerekse bunlarla oluşturdukları cümleleri tabii bir şekilde yaratılışlarında var olan bir kabiliyet ve meleke sayesinde hiç zorlanmadan gayet akıcı ve doğru bir şekilde kullanıyorlardı. Nitekim esas anlamı itibariyle nahiv, insanın yaratılıştan sahip olduğu ve dilini konuşurken ortaya koyduğu tabii bir melekedir denmiştir². Her insan dilini konuşurken istisnasız bunu yerine getirmektedir. Zira dillerin gramerleri/kuralları derlenip tesbit edilmeden önce de o dillerde edip ve bilginler eserler vermişlerdir.

Arap dilinde de durum bundan farklı değildir. Çünkü onlar, nahiv henüz tesbit ve tedvin edilmeden önce de şiir ve hitabette eserler vermiş, az da olsa çeşitli yazışmalar yapmışlardır. İlk devirden itibaren başta İslâm devletinin hudutlarının genişlemesi ve diğer bir takım siyasi ve sosyal sebepler, Arapların başka etnik unsurlarla karışmasına ve neticede Arapça'nın kullanımında ve yapısında bir takım bozuklukların ve yanlışların ortaya çıkmasına yol açtı. Bu hatalar ilk başlarda i'rab'ta, daha sonraları kelimenin bünyesinde görülmeğe başlandı. Halbuki Araplar, cahiliye ve İslâmî devirde i'râba riayet ediyor ve Kurân'ı da i'rabla okuyorlardı. Daha sonra i'raba karşı gösterdikleri bu hassasiyet kayboldu ve lahn'ler³ (dilde i'rab hatası) çoğalmaya başladı. Bu nevi i'rab hataları İslâm'ın ilk devirlerinde yani Hz. Peygamber zamanında tedricen görülmeye başlanmış, dört halife (11-40/632-660) ve Emeviler devrinde (41-132/661-750)de devam etmiştir. Büyük nahiv tarihçisi Ebu't-Tayyib el-lugavî (ö. 351/962) bu konuda şu tesbiti yapmıştır: "Arap dilinde ilk bozulan ve öğrenmeye ihtiyaç duyulan şey i'rab olmuştur. Zira lahn Hz. Peygamber devrinde mevâlî ve sonradan Araplaşmış kimselerin dilinde ortaya çıkmıştır. Nitekim bir defasında kendisine gelen bir heyetin sözcüsü kendi huzurunda i'rab hatası yapmış, bunun üzerine Hz. Peygamber: "Kardeşiniz hata etti; onun hatasını düzeltiniz" buyurmuştur⁴.

Bu hatalar sadece Hz. Peygamber'in dikkatini çekmekle kalmamış, daha sonra gelenlerin de üzerinde ehemmiyetle durdukları bir konu olmuştur. Nitekim Hz. Ömer (13-23/634/644), bir gün ok atma talimi yapan bir grubun yanından geçer ve hedefe isabet ettiremediklerini görünce onlara serzenişte bulunur. Bunun üzerine içlerinden birisi: "نحن قوم متعلمين" (Biz ok atmaya öğrenmeye çalışan kimseleriz) şeklinde cevap verir ve "Müteallim" kelimesinin çoğulunu merfû yerine mecrûr okur. Bunu işiten Hz. Ömer kızarak oradan ayrılır ve şöyle der: "Allah'a yemin ederim ki, sizin dildeki hatanız benim nazarımda atışınızdaki hatadan daha kötüdür"⁵. Yine Hz. Ömer valilerinden birinin kendisine gönderdiği mektupta lahne rastlamış, cevabında, validen mektubu yazan katibi kırbaçlamasını istemiştir⁶.

Ne var ki bu devirde lahn yine de oldukça azdır. Gün geçtikçe özellikle de fethedilen bölge halklarının kendi dillerine ait bir takım özellikleri, sonradan öğrendikleri Arapça içerisinde kullanmaları ile dana ciddi tahriflere, ar-

dından lahne ve bunun yayılmasına sebebiyet vermişlerdir. Diğer taraftan da sonradan bâdiyeden şehir merkezlerine gelen kimseler de fasih Arapça muhitinden uzaklaşmaları nedeniyle lahn yapmaya başlamıştır. Hatta bunların arasında şair ve hatiplerin de bulunması⁷, artık lahnin avam kesiminden aydın ve okumuş kesime de sıçramış olduğunu ve zamanla da lahn yapmayanların parmakla gösterilir bir hale geldiğini göstermektedir. Mesela Haccâc b. Yûsuf (40-95/665-714), Abdülmelik b. Mervân (64-86/685-705), Eyyüb b. Kiriyya (ö. 84/703) ve Ebû Amr b. Eş-Şâ'bî (ö. 103/721) gibi pek az şahıs hiç lahn yapmayanlar arasında sayılmıştır⁸.

Bu tarz bir gelişme daha sonraları bâdiyede de lahnin yayılmasına ve neticede Kur'ân'ın yanlış okunmasına kadar varmıştır. Her şeyden evvel Kur'ân'ı böyle yanlışlardan korumak ve Arap olmayanların da bu dili Araplar gibi okuyup anlamalarını sağlayabilmek için Arapçanın kaidelerinin tesbitinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. İşte ilk önce Kur'ân'ın doğru okunup doğru anlaşılması gibi dini bir amaç, esasında dillerine karşı hassas olan ve onu her türlü bozulma ve yanlış kullanımdan korumak gibi milli bir gayeye sahip olan Arapları harekete geçirmiş ve onları, herkesin uyacağı bir takım kuralların tesbit ve tedvini yolunda çalışmaya sevk etmiştir. Bu durum aynı zamanda klasik Arapçanın lügat hazinesinin derlenmesi faaliyetlerini beraberinde getirmiştir. Arap edebiyatında ilk filolojik araştırmaların, Kur'ân'ın yazıya geçirilip bir mushaf haline getirilmesi çalışmalarıyla birlikte başlamış ve gramer/dil çalışmaları da kırâat ilmine bağlı olarak ortaya çıkmıştır⁹.

Dilin kurallarının tesbiti yönündeki bu faaliyetlerin başlıca kaynakları Kur'ân, şiir, darbimeseller, nâdir ve hikmetli sözler ile çölde yaşayan bedevî Arapların kullandıkları sözler ve kullanım şekilleriydi. Bu amaçla daha sonraları bir çok dilci, henüz yabancı millet ve medeniyetlerle hiç teması olmayan ve dolayısıyla dilleri ve selikaları bozulmamış olan bedevîlerden dil malzemesi almak üzere çöllere yolculuk yapmış, az veya çok yaşamlarının bir bölümünü bedevîlerle birlikte oralarda geçirdikten sonra topladıkları şifahi malzemeyle geri dönmüş ve çalışmalarında bunları referans edinmişlerdir. Dilcilerin bedevî Araplarla olan temaslarında, belli zamanlarda şiir ve edebiyat tartışmaları yapılan ve Basra yakınlarında kurulan el-Mirbed önemli rol oynamıştır. Bu temasların diğer bir merkezi de Basra idi. Zira burası, bedevîlerin alış-veriş veya başka maksatlarla gelip gittikleri bir yerd. Ayrıca bu bedevîlerin bir kısmı da burada ikamet etmekteydi. Dilciler bunlardan başta şiir olmak üzere diğer dille ilgili bir çok değerli malzeme toplamışlardır. Bu itibarla da önemli bir kaynak durumunda olan bedevî Arapları son derece önemsemişler ve kendilerine saygıda kusur etmemişlerdir. Hatta dilde tartışma konusu olan meselelerde onları hakem tayin etmiş ve verdikleri kararlar doğru kabul edilmiştir. Dil çalışmalarını yürüten alimler, malzeme toplama işini rastgele herkesten veya her kabileden almamışlar ve son derece seçici davranmışlardır. Mesela Farslar ve Nabatlarla teması nedeniyle Bekr, Irak şehirlerine yakınlığı sebebiyle de Tağlib kabilesini fasih olarak kabul etmişlerdir. Şam'daki lehçelerden etkilendikleri düşüncesiyle de Kelb, Gassân, Lahm ve Behrâ kabilelerinden dil malzemesi almadılar. Bu sebeple dilleri saf ve arı durumdaki Kays, Temîm ve Esed kabilelerini tercih ettiler¹⁰.

Nahvin ilk müessisi Ebu'l-Esved ed-Dü'elî mi?

Şüphesiz ilimlerin ortaya çıkması birdenbire oluşan bir şey değildir. Aksine ilimler, yavaş yavaş ortaya çıkar ve bilahare gelişerek mükemmel bir çizgiye doğru ilerlemelerin sürdürürler. Bu sebepten tarihte bir çok ilmin ne zaman ve ilk defa kim/ler tarafından ortaya konduğu kesin olarak bilinmez. Arap nahiv ilmi de bu gerçeğin dışında değildir. Zira nahvin ortaya çıkışı ve bu ilmin tartışmasız en büyük temsilcisi Sibeveyhî'nin (ö. 182/798) *el-Kitâb*'ına kadar nasıl geliştiği ve hangi aşamalardan geçerek bu eserdeki mükemmel çizgisine ulaştığı henüz kesin hatlarıyla anlaşılmış ve belirlenmiş değildir. Bu sebepten nahvin başlangıcı ve ilk temsilci(s)i(leri) hususunda eski ve yeni müellifler arasında üzerinde ittifak edilmiş bir görüş yoktur.

Nahiv tarihçileri arasında Arap gramerinin ilk temsilcisinin Ebu'l-Esved ed-Dü'elî (ö. 69/688)¹¹ olduğuna dair genel bir kanaat vardır¹². Nitekim bu konuda es-Sîrâfî şöyle demektedir: “Alimler nahvi ilk defa kimin koyduğu hususunda ihtilaf etmişler; bazıları Ebu'l-Esved, bazıları Nasr b. Asım (ö. 89/708), bazıları Abdurrahmân b. Hurmuz (ö. 117/735) olduğunu söylemişlerdir. Fakat bunların çoğu nahvin müessisinin Ebu'l-Esved olduğu görüşündedirler”¹³. Burada şu husus hatırlanmalıdır: Ebu'l-Esved diyenlerin bir kısmı onun bu çalışmalarını kendi başına yaptığını söylerken, bazıları da dördüncü halife Hz. Ali'den (ö. 40/661) istifadeyle ortaya koyduğunu söylemişlerdir¹⁴. Diğer bazı müellifler de nahvin ilk temsilcisi olarak Nasr b. Asım ve Abdurrahmân b. Hurmuz adını zikretmişlerse de bu doğru değildir. Zira bu iki dilci Ebu'l-Esved'in öğrencileri olup nahvi ondan öğrenmişlerdir.

Söz konusu ihtilaf, son asır Arap müellifleri ile müsteşrikler arasında da mevcuttur. Nitekim bunlardan Şevki Dayf, bu konuda bir ittifak derken¹⁵, Corci Zeydân ittifak ile Ebu'l-Esved'dir demiştir¹⁶. Müsteşriklerden Brockelmann, Litmann, Josef Blanes de Ebu'l-Esved'i nahvin kurucusu olarak kabul etmeyenler arasındadırlar. Nitekim Brockelmann, eski müelliflerin nahvin ilk kurucusu ile ilgili rivayetleri hakikati olmayan şeyler olarak nitelemiş; İsbâ b. Ömer es-Sekafî ile Amr b. El-Alâ'yı bu ilmin ilk temsilcileri olarak kabul etmiştir¹⁷. Ahmed Emîn ise bu konuda şu tesbiti yapar: “...Sonuç olarak Ebu'l-Esved'in yaptığı şey, i'rabı ve dolayısıyla nahvi ilgilendirmektedir. İlk devirde nahiv bu günkü anlamında değildi. Bu sebepten Ebu'l-Esved nahvin ilk kurucusudur demek, nahivden bazı esasları tesbit etti demektir. Ebu'l-Esved'den sonra gelen dilciler, kendi yaptıkları ile Ebu'l-Esved'in yaptığı şey arasında temelde bir benzerlik buldukları için, onun çalışmalarına da nahiv adını vermişlerdin. Aksi takdirde Ebu'l-Esved'in bizzat kendisi de o devirde yaptığı işin nahiv olduğunu bilmiyordu”¹⁸. Son asır müelliflerinden Muhammed et-Tantâvî de nahvin müessisinin Ebu'l-Esved olduğu hususundaki görüşleri destekler ve şöyle der: “...Ebu'l-Esved'in nahvin ilk basit temellerini atmış olması, onun bu ilmin ilk temsilcisi olarak anılması için yeterli bir sebeptir. Zira nahiv daha sonraları bu ilk çalışmaların ışığında gelişmiştir”¹⁹.

Görüldüğü üzere bu farklı rivayetlerin daha çok Ebu'l-Esved ed-Dü'elî'nin üzerinde toplanması yanında onu böyle bir çabaya zorlayan sebep-

ler de farklıdır²⁰. Daha önce değindiğimiz genel anlamdaki sebepler yanında, burada bizzat Ebu'l-Esved'i böyle bir çalışmaya sevkeden hususi sebeplerin belli başlılarını şu şekilde vermek mümkündür:

a. Ebu'l-Esved, birinin “ إِنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ” Kurân, IX, 3, (...Allah ve rasülü puta tapanlardan uzaktır) ayetindeki “rasül” kelimesini esre ile okuduğunu duyunca “İşin bu noktaya kadar vardığını sanmıyordum” der ve zamanın Basra valisi Ziyâd (45-53/665-673) veya bunun oğlu Ubeydullâh'a (55-64/675-683) gelerek bu ve benzeri yanlışları giderecek bazı tedbirler sadedinde dille ilgili bazı kuralları koymak için kendisinden izin ister²¹.

b. Ebu'l-Esved'in söz konusu talebinin kabul etmeyen vali Ziyâd, bizzat kendi huzurunda bir adamın miras ile ilgili bir şikayetini dile getirirken söylediği: “تَوَيْبِي ابَانَا وَ تَرَكَ بَنُونَا” (Babamız öldü ve arkasında evlatlar bıraktı...) şeklindeki sözlerinde fail ile mefûlün yerini değiştirip yanlış kullanması üzerine Ebu'l-Esved'i çağırır ve : “Senden daha önce men ettiğimi şeyi yapmanı istiyorum” der²².

c. Bir başka rivayette Ebu'l-Esved, bir bedevinin “لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِنُونَ” Kurân, LXIX, 37, (Onu hata işleyenlerden başkası yemez) ayetindeki müstesna durumundaki “el-Hâti'ûn” kelimesini nasb yerine cer ile okuduğuna şahit olur ve bunun üzerine dilin kurallarının tesbitine koyulur²³.

d. Ebu'l-Esved'i nahiv kurallarını koymaya sevkeden sebeplerden bir diğeri de, kendi kızlarından bininin gayet sıcak bir günde sıcaklığın şiddetini ifade maksadıyla: “مَا أَتَدَّ الْحَرُّ” (Ne sıcak bir gün!) demek ister ancak “har” kelimesini üstün yerine esre okur²⁴.

Bu ve benzeri rivayetler, bir hususa işaret etmektedir ki o da dilde lahnin ve yanlış kullanımların arttığı hatta bunun Kur'ân ayetlerine kadar sirayet ettiği.

Ebu'l-Esved'i dilin kurallarını koymaya sevk eden hususi sebepler farklı olduğu gibi, onun ilk olarak nahvin hangi kuralını veya kurallarını koyduğu hususunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mesela el-Cümahî'ye göre Ebu'l-Esved'in dilde ilk koyduğu konunun (bab) fâil, mefûl, muzâf, cer, ref, nasb ve cezm ile ilgili hususlar, Ebu't-Tayyib el-Lugavî'ye göre ref, nas ve cer konusu, es-Sirâfî'ye göre ise fâil ve mefûl konusudur. Ancak Ebu'l-Esved'in gerçekte ilk olarak hangi konuları ele aldığını tesbit etmek bugün için mümkün görünmemektedir²⁵. Ancak genel bir kabule göre bu hususta Ebu'l-Esved'in ilk yaptığı şey, Kur'andaki kelimelerin sonlarını baştan sona harekelemek (i'rab) olmuştur²⁶. Nitekim rivayete göre Ebu'l-Esved, Abdülkays kabilesinden zeki ve işinin ehli bir katib tutmuş ve onu şu talimatı vermiştir: “Kur'ân'ı ve onun yazısının renginde olmayan başka bir mürekkebe al ve ben okurken dudaklarımı açarsam son harfin üzerine bir nokta, dudaklarımı kaparsam harfin önüne bir nokta, dudaklarımı aşağı doğru kırsam harfin altına bir nokta, eğer ğunne yaparsam bir nokta yerine iki nokta koy” dedi. Ebu'l-Esved bu şekilde Kur'a'n kelimelerinin sonlarını baştan sonuna kadar noktalamış/harekelemiştir.

GRAMER ÇALIŞMALARINI BAŞLATAN AMİLLER VE İLK ÇALIŞMALAR

Arapçanın tesbiti (رِسْمُ الْعَرَبِيَّةِ) adı verilen bu işlem, raviler tarafından dar anlamıyla nahvin tesbiti ve yazılışı olarak rivayet edilmiştir. Aslında görüldüğü gibi bu işlem, Kur'an kelimelerinin sonlarının ref, nasb ve cer oluşlarına göre i'rablarının gösterilmesinen ibarettir. Bu durum, vesileleri farklı da olsa daha sonraları nahiv olarak adlandırılan ilmin gayesi ile örtüştüğünden bu ilmin gerçekleştirilen ilk konusu olarak kabul edilmiştir. Nitekim Ebu'l-Esved'in bu tarz bir çalışması, kendisine büyük bir tecrübe kazandırmış ve ilk nahiv kaidelerini bundan hareketle koymuştur. Büyük bir ihtimalle de İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) Ebu'l-Esved'e ait bulduğunu söylediği üç-dört varaklık risalesi, bu çalışmanın bir semeresi/neticesi olmalıdır²⁷.

Ebu'l-Esved'den sonra onun bu yöndeki faaliyetlerini genişleterek talebeleri devam ettirmiştir. Bunların başında Nasr b. Asım (ö. 89/708) olmak üzere Anbese b. Ma'dân (ö. 100/718), Abdurrahmân b. Hurmuz (ö. 117/735), Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) ve Meymûn b. Akrân gibi hepsi kurrâdan olan bu zatlar, hocalarından aldıkları bilgileri genişleterek ve geliştirerek kendilerinden sonrakilere nakletmişlerdir²⁸. Bunlardan sonra gelenler de bunlardan öğrendiklerini yazıya geçirerek daha sonraki nesillere aktarmışlar ve bu hususta kendilerin tabi olanlara yol göstermişlerdir. Ebu'l-Esved'in adı geçen bu öğrencileri arasında Atâ ve Ebû Harb adlarındaki iki oğlunu da anmak gerekir.

Daha sonra bu çalışmalara önemli bir husus olan şekil itibariyle aralarında benzerlik bulunan harflerin noktalanması da ilave edilmelidir. Bunu devrin Irak valisi Haccâc'ın (74-95/693-714) emriyle Nasr b. Asım gerçekleştirmiş ve böylece ن, ب, ي ve ت gibi benzer harfler birbirinden ayrılmıştır²⁹. Bir müddet sonra da el-Halîl (ö. 175/791), daha önce konuşmuş olan ve i'rab yerine geçen noktalar ile benzer harfleri ayırmak için konulan noktaların karışıklığa sebebiyet verdiğini görmüş ve i'rab işareti için konulmuş olan noktaları küçük birer harf şekline çevirmiştir. Buna göre ref alameti küçük bir vâv, nasb alameti küçük bir elif, cer alameti de küçük bir yâ harfi olmuştur³⁰.

Ebu'l-Esved ve öğrencilerinin bu ve benzeri çalışmaları, önemine rağmen dilde yapılan hataların bütünüyle ortadan kalkması için yeterli olmamış, bundan sonra daha ciddi bir şekilde meselelerin ayrıntılarına inilerek araştırmalara başlanmış, bu hususta olağanüstü çabalar sarfedilmiştir. Bu çalışmaların merkezi ilk önce Basra, daha sonra Kûfe olmuştur. İlk gramer ve lügat çalışmalarının Basra'da başlaması elbette tesadüfi olmayıp bunun bir takım sosyo-kültürel sebepleri vardır. Her şeyden evvel Irak'ın eski bir kültür ve medeniyet merkezi olduğu, buranın sakinlerinin eski milletlerin kültürlerinin miraslarına sahip bulunduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla bunlar geçmiş atalarından tevarüs ettikleri bilgi ve tecrübelerinin yardımıyla dinî, edebî ve lisanî ilimlerin Basra'da doğup gelişmesinde katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca Basra'da yaşam koşullarının her bakımdan yüksek olması da çeşitli ilim ve sanatların burada gelişmesinde etkili olmuştur³¹. Diğer taraftan Basra'daki bu müreffeh hayat çeşitli etnik kökenli insanların cazibe merkezi haline gelmiş, bu da dilde yanlış kullanımların ortaya çıkmasına ve dolayısıyla dille ilgili çalışmaların burada başlamasına sebep olmuştur.

İlk Nahivciler ve Eserleri

Ebu'l-Esved'in yukarıda adları geçen öğrencilerinden sonra anılması gereken önemli gramercilerden birisi de şüphesiz Basralı Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735)'dir. Aynı zamanda bir kırâat alimi olan bu zat, Basra ekolünün gerçek kurucusu olarak kabul edilmiştir. Zira bu zat, nahiv kurallarının illet ve sebeplerini ilk izah eden ve Hemze"ye dair de bir eser yazan ilk dilcidir³². Yûnus b. Habîb, el-Hadramî hakkında " O ve nahiv, birbirleriyle özdeşleşmiştir" ³³ derken, onun bu sahadaki derin ve geniş malumatına işaret etmiştir. El-Hadramî'den sonraki dilciler arasında yine kendisi gibi kurrâdan olan iki öğrencisi İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ile Ebû Amr b. El-Alâ' (ö. 154/771) gelir. Daha ziyade nahve dair çalışmalarıyla öne çıkan es-Sekafî, aynı zamanda bugün elimizde bulunmayan ve fakat adları açık bir şekilde bize kadar ulaşmış bulunan *el-Câmi'* ve *el-İkmâl* ³⁴adlarındaki iki eserin de müellifidir. Bu büyük dilcinin adı geçen eserleri, nahvin o zamana kadar bilinen bütün meselelerini bir araya toplama şeklinde olan ikinci merhaleye yani telif devresine geçişi temsil eder. El-Hadramî'nin diğer meşhur talebesi Ebû Amr b. El-Alâ ise yedi büyük kırâat (kurrâ'i seb'a) aliminden biri olan olup nahiv, ve lugat sahasında devrinin önde gelen dilcilerinden idi. Eyyâmü'l-arab ve şiir sahasında da derin vukufiyeti bulunan Ebû Amr b. El-Alâ', dil malzemesinin çoğunu cahiliyye devrini idrak etmiş bedevilerden almış olmasıyla da tanınır. Dil çalışmalarında bu iki dilci birbirlerinden farklı bir yol izlemiş, bunlardan Ebû Amr b. El-Alâ', çağdaşı es-Sekafî gibi kıyasa aykırı olarak gelen rivayetleri reddetmemiş, aksine bu tür rivayetleri şaz/istisna olarak değerlendirmiş fakat bunlar üzerine kıyasta bulunmamıştır. Basra ekolünün ikinci tabakasını oluşturan bu dilciler, baştan itibaren kendilerine kadar gelen malzemeyi şifahi, kısmen de yazılı olarak derlemiş, benzer ve aykırı noktalarını tesbit etmiş ve bundan hareketle de kıyas metodunu da kullanarak genel prensiplere varmaya çalışmışlardır. Bütün bu güzel ve değerli çalışmalara rağmen nahiv ilmi, yine de bir oluşum devresinde kalmaktan kurtulamamıştır.

Bu teşekkül devresinden sonra nahiv tarihinde adeta bir dönüm ve sıçrama noktasını teşkil eden yeni bir merhaleye gelinmiş ve bunu da İsâ b. Ömer es-Sekafî ile Ebû Amr b. el-Alâ'nın talebesi ve lisânî ilimlerde devrinin ve büyük siması olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)³⁵ gerçekleştirmiştir. Hicaz ve Necd bölgelerine giderek bedevilerden dil malzemesi toplayan el-Halîl, bugünkü anlamına yakın bir şekilde nahiv ilmini geliştirmiş; mevzularının sınırlarını tayin, sebep ve illetlerini beyan etmek suretiyle dilin bir çok kaidesini tesbit etmiştir. Ayrıca lügate dair *Kitâbu'l-'ayn* adlı çalışmasıyla da bu sahanın ilk müellifi olma ünvanına da sahip olmuştur. Yine o bu çalışmalarına bağlı olarak musikî ve Aruz ilmini tesis etmiş ve kurallarını koymuştur. Nihad M. Çetini'in ifadesiyle: " O, Arap filolojisine en az yüz yıllık bir mesafe kazandırmıştır"³⁶. Ne var ki bütün bu değerli çalışmalarına rağmen el-Halîl, bu bilgilerini topluca ihtiva eden bir eser bırakmamıştır. Bunu talebesi Sîbeveyhî (ö. 182/798)³⁷ gerçekleştirmiştir. Basra dil mektebinin en büyük temsilcisi olan Sîbeveyhî, hocası el-Halîl'den edindiği bilgiler yanında, başta İsâ b. Ömer es-Sekafî, Yûnus b. Habîb ve Ebû Amr b. el-Alâ' gibi nahivci-

lerden yaptığı nakillere, kendi bilgi ve tecrübelerini de katarak nahiv ilminde günümüze kadar gelen ilk eser olma özelliğini de taşıyan meşhur *el-Kitâb*'ı meydana getirmiştir. Diğer bir ifadeyle *el-Kitâb*, kendisinden önceki nesiller tarafından ortaya konmuş bilgilerin ve genel kabul görmüş fikirlerin düzenli hale getirilerek toplanmış bir hulasasıdır. Bu eserin tedrisi ve sonraki nesillere intikali Sîbeveyhî'nin öğrencisi ve Kur'ân filolojisine dair yazdığı *Ma'âni'l-Kur'ân* adlı eseriyle ünlü Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/850) vasıtasıyla olmuştur³⁸. Bu yönüyle *el-Kitâb*, özellikle de Basra ekolü dilcilerinin çalışmalarına esas teşkil etmiş ve daha sonraları bu eser üzerine şerh, ihtisâr, ikmâl, ta'lik ve tenkit gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır³⁹.

Sîbeveyhî'den sonra Basra'daki gramer çalışmaları Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mubârek el-Yezîdî (ö. 202/817), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ve el-Esma'î (ö. 216/831) gibi dilciler tarafından yürütülmüştür.

Bu yoldaki çalışmalar, hicrî II. asrın sonlarına doğru Basra'dan sonra Kufe'de ortaya çıkmış, böylece dil konusundaki faaliyetlere yeni bir muhit ve yeni bir devir açılmıştır.

Basra'da I. (VII.) asır ortalarında Ebu'l-Esved tarafından başlatılan ve talebeleri eliyle tedrici olarak geliştirilen dil çalışmalarının yapıldığı devirlerde Kufeliler daha çok şiir ve ona bağlı olarak da neseb ve ahbâr rivayetleriyle meşgul oluyorlardı⁴⁰. Bu sebepten Kufe'de gramer çalışmaları Basra'ya nisbetle yaklaşık bir asır sonra başlamıştır. Nitekim Kufe dil mektebinin ilk temsilcileri, Basra dil mektebine mensub el-Halîl, Yunus b. Habîb ve Sîbeveyhî gibi dilcilerin oluşturduğu üçüncü tabakaya tesadüf etmektedir. Şu da bir gerçektir ki, Kufe dil mektebinin ilk temsilcilerinin hepsi aslında Basralı dilcilerin talebeleri olup bu şehirdeki tahsillerinden sonra Kufe'ye dönmüş ve ilk çalışmalarını burada başlatarak Kufe dil mektebinin oluşmasını sağlamışlardır.

Kufeli bilinen ilk nahivci, Basra doğumlu olup daha sonra Kufe'ye yerleşen Şeybân b. Abdurrahmân et-Temîmî en-Nahvî (ö. 164/780)'dir⁴¹. Bu zat rivayetlerinde güvenilir biri olup Ebû Amr b. el-Alâ'nın okumuştur. Kufe dil mektebinin ilk temsilcilerinden bir diğeri de bunun çağdaşı Mu'âz b. Müslim el-Herrâ' (ö. 187/803) b.'dir. Bu da bir önceki gibi el-Alâ'dan okumuştur. Kaynaklardaki ilgili rivayetlerden⁴²anlaşıldığı kadarıyla kendisi daha çok kelime kalıplarıyla ilgilenmiş ve bu sebepten de sarf ilminin ilk temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Bu devirde diğer önemli bir Kufeli dilci de Ebû Ca'fer er-Ru'âsî'dir⁴³. Er-Ru'âsî Basra'da İsâ b. Ömer es-Sekafî ve Ebû Amr b. el-Alâ' ve diğer hocalardan okuduktan sonra Kufe'ye gelmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Bunun en önemli özelliği, Kufeli dilcilerden nahve dair ilk eser yazan kişi olmasıdır. Zira kendisi *el-Faysal* adlı bir eser yazmış⁴⁴ fakat bu kitap günümüze kadar gelmemiştir. Bazı gramer tarihçileri el-Halîl ile Sîbeveyhî'nin bu eserden yararlandıklarını söylemişlerdir⁴⁵.

Kufe dil mektebinin ilk tabakasına oluşturan bu dilcilerden sonra şüphesiz bu ekolün gerçek kurucusu aynı zamanda bir kıraat alimi olan Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâ'î (ö. 189/805)'dir⁴⁶. Kendisi Kufeli dilcilerden er-Ru'âsî ve el-Herrâ'dan okumuştur. Daha sonra Basra'ya gelerek el-

Halil'den istifade etmiştir. Hicaz, Necd ve Tihâme gibi bedevi muhitlere seyahatlerde bulunmuş ve buralarda dile dair zengin malzeme toplamıştır. el-Kisâ'î, keskin zekası geniş ve güvenilir bilgisiyle, kendinden sonraki Kufeli dilcilerin üzerinde yürüyecekleri ve dikkatle takip edecekleri temel kuralları koyan ve böylece bu mektebin dil çalışmalarındaki usulünü sistemleştiren kişi olmuştur. Bu itibarla Basra ekolünde el-Halil'in mevkii ve itibarı ne ise Kufe ekolünde de el-Kisâ'î'nin mevkii ve itibarı odur⁴⁷. Onun dile dair eserleri arasından günümüze sadece lahne dair bir risalesi gelmiştir⁴⁸.

El-Kisâ'î'den sonra Kufeli dilcilerin en önemli simalarından biri de şüphesiz bunun öğrencisi Fars asıllı Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ' (ö. 207/822) olmuştur. El-Ferrâ' sadece nahiv ilminde değil, felsefe, tıp, astronomi, şiir ve eyyâmu'l-arab sahasında da derin ve güvenilir bilgisiyle tanınmıştır. Günümüze kadar ulaşmayan nahve dair *Kitâbu'l-hudûd'u* ile Kufe nahvini genişletmiş ve kendisi için "nahiv ilminde müminlerin emiri" denmiştir. Günümüze ulaşan en önemli eseri *Me'âni'l-Kurân*'ıdır. Bu iki dilci Kufe nahvinin sınırlarını belirlemiş ve onu Basra nahvinden ayıran özelliklerin tesbit ederek belli bir sisteme kavuşturmuşlardır. Bunlardan sonra el-Kisâ'î'nin öğrencisi Ebu'l-Hasan Ali b. el-Mubârek el-Ahmer (ö. 194/809) ile Ebu'l-Hasan el-Lihyânî (ö. 210/835), bu devirde Kûfe'de nahiv çalışmalarını sürdüren başlıca dilciler arasında yer almışlardır.

Diğer taraftan bu iki şehir arasındaki bazı sosyo-kültürel farklar, her iki şehir nahivcilerinin dil çalışmalarında farklı bir yol takibetmelerine sebep olmuştur. Bu ihtilaf ve farklılıkların sebepleri arasında, şehirlerin coğrafi konumları, iki şehir halklarının farklı temayül ve karakterleri, Arapçalarındaki farklı seviye ile araştırmada kendilerine has metotların bulunması gibi sebepler zikredilebilir⁴⁹. Bu benzeri sebeplerden dolayı bu şehirlerdeki nahiv çalışmaları ayrı ayrı ve belirleyici özellikleri olan iki ayrı ekol olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki mektep arasındaki ihtilafli konulardaki tartışmalar⁵⁰ ilk başlarda Kûfe dil mektebinin ilk temsilcisi olan Ebû Ca'fer er-Ru'âsî (ö. Hicri II. asır sonları) ile el-Halil arasında nisbeten hafif geçmiş, daha sonra ise Sîbeveyhî ve el-Kisâ'î arasında şiddetlenerek devam etmiş ve yeni boyutlar kazanmıştır. Böylece bu iki dil mektebi arasındaki ihtilaf ve münazaralar zaman zaman artıp azalarak h. III. (m. IX) asır sonlarında eklektik bir ekol olan Bağdat dil mektebinin doğuşuna kadar sürmüştür.

Nahiv ilminin bu süreçte ki tarihi gelişimi içinde şüphesiz II. (VIII.) asrın sonlarına doğru bağımsız bir ilim dalı haline gelen Sarf (tasrîf) ilmi de bulunmaktadır. Zira sarf ilminin ortaya çıkış sebepleri nahiv ilminin ortaya çıkış sebeplerinden farklı değildir. Çünkü dildeki hata ve bozulma sadece i'rabta olmayıp, bazen de kelimenin bünyesinde görülmekte idi. Bu itibarla ilk devirlerde kelimenin bünyesiyle ilgili hatalar gözardı edilerek sadece i'rabla alakalı önlemlerin ele alındığını düşünmek gerçekçi değildir. Dolayısıyla sarfla ilgili çalışmaların da nahiv ilmiyle birlikte başlamış ve bu şekilde bir buçuk asır kadar sarf ilminin konuları nahiv ilmi içinde ele alınmış ve işlenmiştir. Yaklaşık bir buçuk asır kadar bu şekilde devam eden bu durum II. (VIII.) asrın ortalarından itibaren sarf ilminin konuları nahivden bağımsız bir şekilde ele alınmaya başlamış ve buna bağlı olarak da mesailerini daha ziyade sarf

ilmine ayıran dilciler ortaya çıkmıştır. Bu hususta hem Basra, hem Kûfe dil mektebi mensubu dilciler müşterek çaba sarf ederek bu ilmin gelişmesine ve tesis edilmesine katkıda bulunmuşlar ve değerli eserler yazmışlardır.

1 Hicri IV. Asır dilcilerinden İbn Fâris (ö. 390/1005), Arapların İslâm'dan önce nahvi bildiklerini ve konuşurken dilin kaidelerini bilinçli bir şekilde kullandıklarını söylemektedir. Ona göre Araplar, yeni din geldikten sonra daha çok dinle ve fütûhatlarla meşgul olduklarından nahiv unutulmuş ve Ebu'l-Esved (ö. 69/688) eliyle yeniden günyüzüne çıkarılmıştır. Bk. İbn Fâris, es-Sâhibî fî fikhi'l-luga ve suneni'l-arab fî kelâmihâ (nşr. Ömer Faruk et-Tebbâ') Beyrut.1983, s. 10.

2 Bk. Corci Zeydan, Târihu âdâbi'l-lugati'l-arabiyye, I-IV, Dâru'l-hilâl, tsz, I, 220-221.

3 Dilde daha ziyade i'rab hatası olarak kabul edilen lahn'le ilgili olarak bk. Muhammed Hüseyin el-Yâsîn, ed-Dirâsât el-lugaviyye 'inde'l-arab, Beyrut 1980, s. 34-36; Abdullâh Muhammed el-Keys, Eseru'l-Kur'ân, Trablus 1992, s. 117 ve.dev; er-Râfî'i, Târihu âdâbi'l-arab, I-III, Beyrut 1974, I, 234-235.

4 Bk. Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibu'n-nahviyyîn (nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire 1955, s. 5; İbnü'l-Enbârî, Luma'u'l-edille (nşr. Sa'îd el-Afgânî), Beyrut 1971, s. 96.

5 Bk. Yâkût, Mu'cemü'l-üdeba, I-XX, Dâru'l-fikr, 1980, I, 67.

6 Bk. Merâtibü'n-nahviyyîn, s. 6; İbn Cinnî, el-Hasâ'is (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), I-III, Beyrut 1952, II, 8.

7 Merâtibü'n-nahviyyîn, s. 6; Esuru'l-Kur'ân, s. 136-138.

8 Bk. Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, Kahire 1968, s. 11; er-Râfî'i, Târihu âdâbi'l-arab, I-II, Kahire 1953, I, 247.

9 Bk. Demirayak, Kenan, Abbâsî devri edebiyatı, Erzurum, 1998, s. 185.

10 Demirayak, a. g. e. s. 189.

11 Hk. bk. Reckendorf, "Ebu'l-Esved", İA, IV, 75-76; Sezgin, GAS, IX, 31-32.

12 Bk. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. Nânid Abbâs Osmân), Devha 1985, s. 88; el-Kıftî, İnbâhu'r-ruvât alâ enbâni'n-nuhât (nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, Kahire 1986, I, 7-9; el-Medâris, s. 14; ed-Dirâsât el-lugaviyye, s. 57-62; Butros el-Bustânî, el-Mevsû'atu'l-hadâratî'l-arabiyye, III, 379.

13 es-Sîrâfî, Ahbâru'n-nahviyyîn (nşr. F. Krenkow), Cezayir 1936, s.15-16.;Ayrıca bk. Corci Zeydan, a. g. e. I, 221-222; el-Yâsîn, a. g. e., s. 91-92.

14 Bk. el-Fihrist, s. 65; Corci Zeydan, a. g. e. I, 221-222.

15 el-Medâris, s. 13-14.

16 Bk. Corci Zeydân, a. g. e. s. 220-221.

17 Brockelmann,, "Arabistan", İA, I, 535.

18 Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, I-II, Kahire 1952, II, 286-287.

19 Bk. Abdülkerim Muhammed Es'ad, el-Vasît fî târihi'n-nahvi'l-arabî, Riyat 1992, s. 30-31.

20 Bu sebeplerle ilgili olarak bk. el-Kıftî, İnbâh, I, 50-52; el-Vasît, s. 27-30; Eseru'l-Kurân, s. 89-92.

21 el-Kıftî, İnbâh, I, 40; ed-Dirâsât el-lugaviyye, s. 37. Bir başka rivayette bu olay Hz. Ömer ile bir bedevi arasında olmuştur. Bk. İbnü'l-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ'fî tabakâti'l-ulemâ' (nşr. İbrahim es-Semerrâî), Ürdün 1985, s. 8.

22 Bk. es-Sîrâfî, a. g. e., s. 16; İbnü'l-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ', s. 10.

23 İbnü'l-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ', s. 8.

24 es-Sîrâfî, a. g. e., s. 19; el-Kıftî, İnbâh, I, 51.

- 25 Bu konuda geniş bilgi için bk. Demirayak, a. g. e. s. 193-194.
- 26 Bk. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 87; el-Medâris, s. 16.
- 27 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 66-67.
- 28 Bk. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 68; Taşköprülüzâde, Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde, I-III, Beyrut 1985, I, 41; el-Medâris, s. 16.
- 29 İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, I-X, Beyrut tsz., I, 72; Corci Zeydân, a. g. e., I, 225; el-Medâris, s. 16-17; ed-Dirâsâtu'l-lugaviyye, s. 54-55.
- 30 Ed-Dirâsâtu'l-lugaviyye, s. 55.
- 31 İbn Haldûn, Mukaddime, II, 1309; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, II, 277-278; ed-Dirâsâtu'l-lugaviyye, s. 46-47.
- 32 Merâtibu'n-nahviyyîn, s. 12-13; Corci Zeydân, a. g. e., I, 15. Ayrıca Kitâbu'l-hemz hakkında bk. Sezgin, GAS, IX, 36-37.
- 33 El-Kıftî, İnbâh, II, 105.
- 34 Bk. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 90; Sezgin, GAS, IX, 39.
- 35 Hayatı ve eserleri hakkında bk. Moh. B. Cheneb, "el-Halîl", İA, V, 158; Sezgin, GAS, VIII, 51-56.
- 36 Nihad M. Çetin, "Arabistan", Küçük Türk İslâm Ansiklopedisi, Fasikül II, s. 151.
- 37 Hk. bk. Nihad M. ÇETİN, "Sibeveyhî", İA, X, 578-585; Sezgin, GAS, IX, 51-55.
- 38 es-Sîrâfî, a. g. e., s. 51; İbnü'l-Enbârî, Nuzhetu'l-elibbâ', s. 108.
- 39 el-Kitâb ve üzerine yapılan çalışmalar için bk, Sezgin, GAS, IX, 51-55.
- 40 el-Medâris, s. 153.
- 41 Hk. bk. Yakût, XI, 275-76; Zirikli, el-A'lâm, III, 180.
- 42 Msl. bk. Tabkâtu'n-nahviyyîn, s. 125-126; el-Kıftî, İnbâh, III, 291-294; Buğyetu'l-vu'ât, II, 291-292.
- 43 Hk. bk. İbnü'l-Enbârî, Nuzhetu'l-elibbâ', s. 54; Sezgin, GAS, IX, 125-126.
- 44 el-Medâris, s. 153.
- 45 el-Vasît, s. 55-56; el-Medâris, s. 153.
- 46 Hk. bk. Moh. Ben Cheneb, "el-Kisâ'î", İA, VI, 814; Sezgin, GAS, IX, 127-131.
- 47 er-Râfi'î, a. g. e., I, 431.
- 48 Sezgin, GAS, VIII, 117.
- 49 Bu konuda geniş bilgi için bk. G. Weil, Die grammatischen Streitfragen Der Basrar und Kufer, Leiden 1913, s. 37-47; el-Medâris, s. 159-165; el-Vasît, s. 34-34; Demirayak, a. g. e. s. 207-215.
- 50 Bu ihtilaflarda Abbâsî idarecileri daima Kûfeli dilcileri desteklemişlerdir. Bunun temelinde Kûfelilerin siyasi bakımdan Abbasîleri tutmaları yatar. Aynı sebepten de idareciler çocuklarının eğitiminde daima Kûfeli alimleri tercih etmişlerdir. Mesela Sibeveyhî ile el-Kisâ'î arasındaki meşhur (el-Mes'letü'z-zenbûriyye) tartışmada Halife Emîn'in (193-193/808-813) Kûfeli el-Kisâ'î'yi tutmasının sebepleri arasında hocası olmasının yanı sıra, yukarıda sayılan sebeplerin de payı olduğu ileri sürülmüştür. Bk. el-Kıftî, İnbâh, II, 358; es-Suyûtî, el-Eşbâh ve'n-nazâ'ir fi'n-nahv (nşr. Abdul'âl Sâlim Mükerrrem), I-X, Beyrut 1985, III, 15; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, II, 298.